

Özbekistan Cumhuriyeti. Sovyetler Birliği sisteminin çöküşüyle birlikte 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilân etti. 20 Aralık'taki referandumda Özbekistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. 8 Aralık 1992'de Özbekistan Cumhuriyeti anayasası kabul edildi. Başkanlık sisteminin uygulandığı Özbekistan'da başkan geniş yetkilerle donatıldı. Ülkede 100'den fazla milletten oluşan insan yaşamaktadır. Bunların eğitimlerini, inanç ve geleneklerini yerine getirmeleri için şartlar mevcuttur. Cumhuriyette yirmi beş milletlerarası kültür merkezi faaliyet göstermektedir. Vilâyet, ilçe ve şehirlerde hâkimlik makamı ihdas edildi. Özbekistan 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye oldu. Dünyada 160'tan fazla devlet Özbekistan Devleti'nin bağımsızlığını tanıdı, yetmiş yediden fazla ülke ile diplomatik ilişki kuruldu. Ülkenin başşehri olan Taşkent'te Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan, Fransa, Almanya ve diğer devletlerin büyükelçilikleri, uluslararası teşkilâtların temsilcilikleri açıldı. 2 Mart 1992'de Özbekistan Birleşmiş Milletler'e kabul edildi. 1 Temmuz 1994'te millî parası "som" tedavüle girdi. Cumhuriyette dış ticaret geliştirmekte ve yabancı sermaye girişi sürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Seyfi Çelebi, *L'ouvrage de Seyfi Çelebi: Historien ottoman du XVIe siècle* (nşr. ve trc. J. Matuz), Paris 1968, s. 123-133; Feridun Bey, *Münşeât*, II, 73, 147, 281-282; V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia* (trc. Vladimeir-Tatiana Minorsky), Leiden 1962, III, 136, 163-166; D. S. Carlisle, "Uzbekistan and the Uzbeks", *Handbook of Major Soviet Nationalities* (ed. R. Rogers), New York 1975, s. 298-303; a.mlf., "Geopolitics and Ethnic Problems of Uzbekistan and its Neighbours", *Muslim Eurasia* (ed. Y. Roi), London 1995, s. 71-103; *Republic of Uzbekistan: Laws and Decrees*, Taşkent 1992; I. A. Karimov, *Uzbekistan: The Road of Independence and Progress*, Tashkent 1992; *Essays on Uzbek History: Culture and Language* (ed. Bakhtiyar A. Nazarov v.dğr.), Bloomington 1993; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri: 1578-1612*, İstanbul 1993, s. 191, 200-219; A. R. Muhammedcanov, *Özbekistan Tarihi (V. Asırdan XVI. Asrın Başlarına Kadar)*, Taşkent 1994; E. Allworth, *The Modern Uzbeks, from the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford 1995; Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 261-325; *Heirs to the Silk Road: Uzbekistan* (ed. J. Kalter - M. Pavloi), London 1997; R. Hanks, *Uzbekistan*, Oxford 1999; N. J. Melvin, *Uzbekistan: Transition to Authoritarianism on the Silk Road*, Amsterdam 2000; "Özbekistan Cumhuriyeti", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XIX, 625-708; Th. Zarcane, "Uzbekistan", *El²* (İng.), X, 960-963; "Uzbekistan", *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, IV, 176-178.

ABDULLAH MUHAMMEDCANOV

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

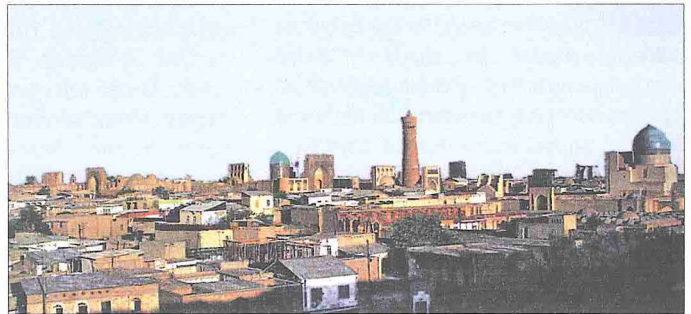
Emevîler ve Abbâsîler'den sonra Sâmânîler, Karahanlılar, Me'mûnîler, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar ve Timurîlular gibi devletlerle Çağatay, Buhara, Hîve ve Hokand hanlıklarının hüküm sürdüğü Özbekistan toprakları İslâm kültür ve medeniyeti açısından büyük önemi haiz Mâverâünnehir, Hârizm ve Fergana bölgelerinin mühim bir kısmını, bu arada Buhara, Semerkant, Taşkent (Şâş), Nesef, Tirmiz ve Gürgenç gibi tarihî şehirleri ihtiva etmesi dolayısıyla çok değerli bir İslâm kültür mirasına ev sahipliği yapmıştır. Çeşitli dönemlerde kurulan medrese, kütüphane ve rasathânelerin yanı sıra gerek dinî ilimler gerekse fen ve tabiat bilimleri alanında yetişen âlimlerle bölge dünyanın sayılı ilim merkezlerinden biri olmuştur. Fıkıh, tefsir, hadis, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlerde başlı başına ekol oluşturmuş, eserleri temel başvuru kitabı haline gelmiş çok sayıda âlim bulunmaktadır. Bunlar arasında Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Ebû İsâ et-Tirmizî, Hakîm et-Tirmizî, Mâtürîdî, Hakîm es-Semerkandî, Muhammed b. Ali el-Kaffâl (Kaffâl eş-Şâşî / el-Kebîr), Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, Ebû'l-Muîn en-Neseî, Zemahşerî, Ahmed Yesevî, Abdülhâlîk-ı Gucdüvânî, Kâdîhân, Burhâneddin el-Merginânî, Necmeddin-i Kübrâ, Bahâeddin Nakşibend ve Hâce Ubeydullah Ahrâr zikredilebilir. Felsefe, tıp, matematik, astronomi, tarih, edebiyat, coğrafya alanındaki meşhur âlimlerden bazıları da şunlardır: Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, Fergânî, Ceyhânî, Nersahî, Ebû Bekir el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, İbn Sînâ, Bîrûnî, Çağmînî.

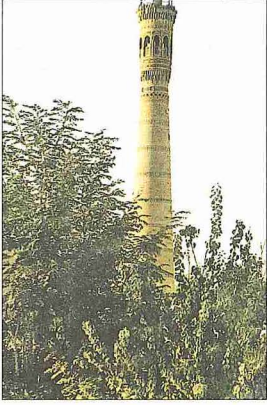
1. Dil ve Edebiyat. Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Özbekçe, Çağatay Türkçesi'nin bir devamı olup Özbekistan'ın yanı sıra Afganistan, Kırgızistan, Kazakistan, Doğu Türkistan, Tacikistan, Türkme-

nistan, Rusya Federasyonu, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ülkelerde yaşayan yaklaşık 35 milyon Özbek tarafından konuşulmaktadır. Arapça ve Farsça'nın Özbekçe üzerindeki tesiri diğer Orta Asya Türk dillerine göre daha fazladır. Özbekistan'da 1929 yılına kadar Arap alfabesi, daha sonra Latin (1929-1940) ve Kiril (1940-1993) alfabeleri kullanılmış, bağımsızlığın ardından 2 Eylül 1993'te yeniden Latin alfabesine dönülmüş, bu arada imlâ kuralları beş defa yenilenmiştir (1923, 1929, 1935, 1956, 1995). Orta Asya'da yaşayan diğer Türk boyları gibi Özbekler de Orhon yazıtlarını ve eski Uygur metinlerini ilk edebî eserleri olarak kabul etmektedir. Bugün Özbekistan sınırları içinde yer alan Fergana ve Siriderya havzasında yirmi civarında runik Türk yazıtı bulunmuştur.

Çağdaş Özbek edebiyatı tarihlerinde Özbek edebiyatı kadîm dönem, mümtaz edebiyat, yeni edebiyat adıyla üç dönemde ele alınmaktadır. Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta ve runik Türk yazıtlarıyla başlatılan kadîm dönem VII. yüzyılda yerini bu dönemin ikinci evresine bırakır. Kâşgarlı Mahmud, Yûsuf Has Hâcib, Edib Ahmed Yükneki, Ahmed Yesevî ve Rabgûzî'nin eserleriyle *Oğuznâme* bu evreye aittir. Mümtaz edebiyat Timurîlular dönemi ve XVI-XIX. yüzyıllar arası olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Seyf-i Sarâyî, Lutfî, Hâfız-ı Hârizmî, Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevâî, Bâbürr, Atâî, Sekkâkî ve Gedâyî birinci dönemin; Şeybânî Han, Muhammed Sâlih, Ebûlgazi Bahadır Han, Süfî Allahyâr, Nâdire, Muhammed Şerîf Gülhanî, Üveysî, Nûr Muhammed Andelib ikinci dönemin temsilcileridir. Yeni edebiyat millî uyanış (1850-1905), Cedîd edebiyatı (1905-1930), Sovyet devri edebiyatı (1930-1980) ve müstakillik devri (1990'dan itibaren) olarak dört dönemde incelenir. Millî uyanış devrinde Kâmil Hârizmî, Muhyiddin Muhyî, Yûsuf Saryomiy, Mukimî, Zevkî; Cedîd edebiyatı döneminde Sıddîki Aziz,

Özbekistan'ın tarihî şehirlerinden biri olan Buhara'dan bir görünüş

Buhara
yakınında
Vabkent
Minaresi –
Özbekistan

Abdullah Avlânî, Abdürraûf Fitrat, Hamza Hekimzâde Niyâzî, Abdullah Kâdirî, Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan; Sovyet edebiyatı devrinde Gafûr Gulâm, Aybek, Mîrkerîm Âsım, Mîrtemir, İzzet Sultan, Zülfiye, Şükrullah, Mîrmuhsin, Âdil Yâkubov, İbrâhim Gafurov, Pîrimkul Kadirov gibi yazarlar yetişmiştir. Hüsnüddin Şerifov, Muhtar Omonov, Âzâd Şerefeddinov, Nâim Kerimov, Yoldaş Süleyman, Erkin Vahidov, Şükûr Halmîrzaev ve diğerleri müstakillik dönemi yazarları arasında dikkat çekmektedir.

Özbek halk edebiyatının en hacimli eserleri Köroğlu ve Alpamış destanlarıdır. Köroğlu destanının 100 civarında varyantı tesbit edilmiştir. Halk edebiyatının günümüze aktarılmasında en büyük rolü bahşi, şair, cirav, circi gibi adlar verilen halk ozanları oynamıştır. Cumanbûlbûl, Ergeş Cumanbûlbûloğlu, Fazıl Yoldaşoğlu, Polken, İslâm Şair Nazaroğlu, Çarı Bahşi Umiroğlu, Rahmetullah Yusuf oğlu meşhur bahşılardır. Sovyet döneminde 200'den fazla bahşi tesbit edilip eserleri kayda geçirilmiştir.

1875 yılından itibaren *Türkistan Vilayatinin Gazeti* isimli gazetede Tolstoy ve Puşkin'in eserlerinin Özbekçe çevirileri yayımlanmış, Özbek yazarları bu çevirilerden etkilenecek modern şiir ve edebiyatın örneklerini vermeye başlamıştır. 1913'te Özbekçe olarak çıkan *Sadâ-yı Türkistan*, *Semerkand* ve *Ayna* gazetelerinde eserlerini tefrika etme imkânı bulan Özbek yazarlarının modern şiir, hikâye ve romanla tanışmalarında Rus ve Batılı edebiyatçıların yanında Türk yazarların da katkısı olmuştur. Şinâsi, Nâmık Kemal, Ziyâ Paşa, Tevfik Fikret, Rüşen Eşref Ünaydın, Yahya Kemal Beyatlı, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Refik Hâlit Karay ve Fâlih Rifkî Atay gibi Türk yazar ve şairlerinin eserleri Özbekçe ve Tatarca'ya tercüme edilmiştir.

1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar sadece Mîrmuhsin'in *Bezerfend Açıldibey* adlı romanı (1914), Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın *Dohtor Muhammedyar* isimli hikâyesi (1914), Hamza Hekimzâde Niyâzî'nin *Yeni Saadet: Milli Romanı* (1915) yayımlanma imkânı bulmuştur. Özbek romanının kurucusu olarak kabul edilen Abdullah Kâdirî'nin ilk romanı *Ötken Künler*, 1923-1924'te *İnkılâb* dergisinde tefrika edildikten sonra 1926 yılında kitap halinde basılmıştır. 1929'da Semerkant'ta yayımlanan ikinci romanı *Mehrabdan Çayan*'da Rus işgali öncesinde Hokand Hanlığı'nda taht kavgası veren hânedan mensuplarıyla valileri, dergâh ve camiler etrafında toplanan asalak tiplerin maceralarını, *Abid Ketman* isimli romanında kolhoz ve köy hayatını anlatmıştır.

Abdürraûf Fitrat'ın 1918 yılında Taşkent'te kurduğu Çağatay Gürüncü adlı yazarlar birliği modern Özbek edebiyatının gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Stalin döneminde pantürkizm ve panislâmizm suçlamalarıyla ortadan kaldırılan şair Çolpan'ın sağlığında dört şiir kitabı yayımlanmıştır (*Uyanış* [1922], *Çeşmeler* [1924], *Tan Sırları* [1926], *Koşukların* [1935]). Çolpan komünizmin inşa sürecinde (1920-1937) şiirlerinin propaganda aracı olarak kullanılmasına izin vermemiş; Elbek, Aydın ve Aybek gibi dönemin diğer şairleri de onun yanında yer almıştır. Abdullah Kâdirî, Abdürraûf Fitrat ve Çolpan gibi Özbek millî uyanış edebiyatının önemli şahsiyetleri 4 Ekim 1938 tarihinde kurşuna dizilmiştir. Bu dönemde Erkin Vahidov, Berat Baykabilov, Abdullah Aripov gibi şairler rejimin istekleri doğrultusunda eser vermek zorunda kalmıştır. Çolpan'ın hayatının en kritik döneminde yayımlanan *Keçe ve Kündüz* adlı romanı (1936) Özbek edebiyatında roman türünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Romanda Rus İmparatorluğu zulmü altında ezilen Türkistan halkı ele alınmıştır. Aybek mahlasıyla tanınan Musa Taşmuhammedoğlu *Nevâî* (1942) adlı romanında Ali Şîr Nevâî'yi anlatmıştır. Özbek edebiyatının en parlak eserleri arasında yer alan roman defalarca basılmış, Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış ve yabancı dillere tercüme edilmiştir. Özbek edebiyatının tarihi konuları işleyen önemli eserlerinden biri de Pîrimkul Kadirov'un büyük devlet adamı, Çağatay edebiyatının ünlü temsilcisi Bâbü'rün hayatını konu edinen *Yulduzlu Tümler* adlı romanıdır. Yazar, bunun bir devamı olan *Evladler Davanı*'de Bâbü'rün kurduğu imparatorluğu sürdüren Hümâyün

ve Ekber Şah'ın hayatını ve mücadelelerini anlatmıştır.

Stalin döneminde milyonlarca mâsum insanın ölümünü, sürgüne gönderilmesini, hapsedilmesini konu edinen ilk romancı olan Şöhret (Âlimov Gulâm) *Altın Zenlemes* adlı romanında saf, iyi niyetli ve açık sözlü öğretmen Sâdık'ın trajik yaşamını hikâye etmiştir. Eser Özbek edebiyatında otobiyografik roman tarzının seçkin örneklerindendir. Stalin devrinde yaşayan insanların çektikleri sıkıntıları dile getiren başka bir roman da Şükrullah'ın *Kefensiz Kömilgenler*'dir. Abdulla Kahhar'ın 1934 yılında yayımlanan *Serah* isimli romanının kahramanı yazar olma arzusuyla yanıp tutuşan yetenekli genç Rehimcan Seidiy'dir. Ancak ideolojik baskılar onun özgür düşünmesine, hayatı ve insanları doğru algılamasına engel olur. Âdil Yâkubov *Diyanet* adlı romanında (1973) perestroykadan önceki Sovyet yönetimini sert bir dille eleştirir. Yâkubov daha sonra yazdığı *Ak Kuşlar*, *Apak Kuşlar*'da (1988) yine Sovyet yıllarını daha derin ve geniş olarak yansıtmıştır.

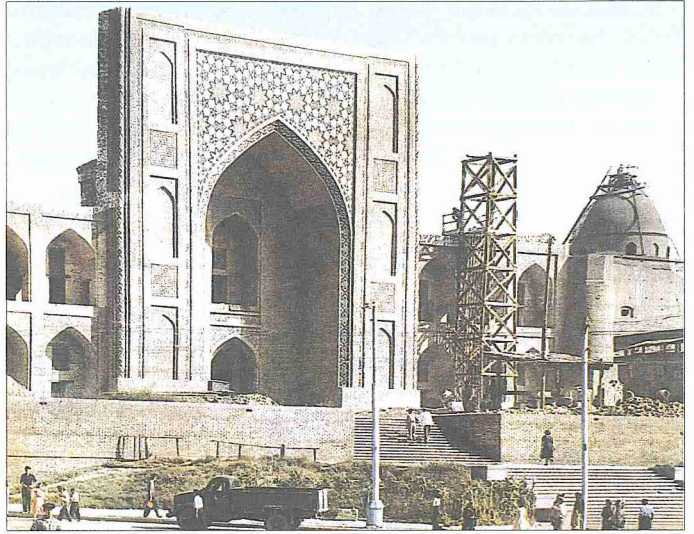
Özbek romanında dikkati çeken konulardan biri de Afganistan, Arabistan, Türkiye gibi ülkelerde göçmen olarak yaşayan Özbekler'dir. Şöhret *Cennet Kıdırgenler* adlı romanında (1968) muhaceretteki Özbekler'in çektikleri sıkıntıları anlatmış, İstanbul'da yaşayan Özbek asıllı yazar Sabir Seyhan *Edeşgenler* romanında (Taşkent 1996) aynı konuyu işlemiştir. II. Dünya Savaşı da Özbek edebiyatında en çok işlenen konulardan biridir. Aybek *Kuyaş Karaymes*, Şöhret *Şinelli Yıllar*, Âdil Yâkubov *Er Başige İş Tüşse*, Seid Ahmed'in *Ufk* adlı romanlarında savaş yıllarında ölen, sakat kalan, kaybolan Özbek gençlerinin dramı, askere gidenlerin geride bıraktıkları ailelerinin çektikleri sıkıntılar, savaşın getirdiği yoksulluk ve kıtlık, aşklar, acılar anlatılmıştır. Sadreddin Aynî'nin *Buhara Cellatları* (1970), Abdullah Kâdirî'nin *Ötgen Künler* (1993), Âdil Yâkubov'un *Uluğbeyin Hazinesi* (1993), *Köhne Dünya* (1993), *Adalet Menzili* (1994), Nur Ali Kabul'un *Unutulan Sahiller* (1996), Aybek'in *Nevâî* (1995), Pîrimkul Kadirov'un *Son Timurlu I, II* (2004), Şükrullah'ın *Kefensiz Kömilgenler* (2005), Tulepbergen Kaipbergenov'un *Karakalpak Kızı* (2006) adlı romanları Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiştir.

Özbek edebiyatında ilk tiyatro yazarı Mahmud Hoca Behbûdî'dir. 1911 yılında kaleme aldığı *Pederkûş yahut Okıme-gen Balenin Halı* isimli üç perdelik oyunu

nu *Turan* mecmuasında tefrika edilmiş ve 1913'te basılmıştır. Tiyatro türünün gelişmesinde Hamza Hekimzâde Niyâzî'nin önemli katkısı olmuştur. Hekimzâde eserlerinde dinsizliği yaydığı gerekçesiyle 1928 yılında halk tarafından linç edilmiştir. Abdürraûf Fıtrat 1920'de yazdığı *Hind İhtilâlcileri* isimli tiyatro eserini 1923'te Berlin'de bastırmak zorunda kalmıştır. Gulâm Zaferi, Usman Nâsir, Kâmil Yaşın, Maksud Şeyzâde, Sabir Abdulla, Uygun, Nezir Seferov, Hamid Gulâm, Şükrullah, Âdil Yâkubov, Cumaniyaz Cabbarov ve Şeref Başbekov da önde gelen tiyatro yazarlarıdır. Bunların eserleri Rusça, Kazakça, Kırgızca, Tacikçe gibi dillere çevrilmiştir. Özbek yazarlarının komünist dönemde yasaklanmış olan eserleri bugün yeniden basılmaktadır.

2. Eğitim ve Öğretim. XIX. yüzyılın sonlarında Taşkent, Buhara, Semerkant, Hıve gibi önemli şehirler başta olmak üzere çevre illerle birlikte Özbekistan topraklarında toplam 7860 mektep ve medrese mevcuttu. Taşkent'te 167, Siriderya bölgesinde 1402 mektep ve medrese bulunuyordu. Öğrenci sayısı 70.864 idi. 1890'lardan itibaren açılmaya başlanan Cedîd mektepleri dışındaki mektep ve medreselerde eğitim çağı çok gerisindeydi. Öğrenciler Arapça'yı Farsça ders kitaplarından öğrenmeye çalışıyorlardı. Cedîd okullarının açılmasıyla Mahmud Hoca Behbûdî, Münevver Kârî, Abdürraûf Fıtrat, Hamza Hekimzâde Niyâzî gibi yazarlar Özbekçe ders kitapları hazırlamaya giriştiler. Özbekistan topraklarında ilk Rus okulu 1875'te Taşkent'te açıldı. 1916'da Ruslar'ın bölgede açtığı okulların sayısı seksen üçe ulaştı; ancak eğitim Rusça yapıldığı ve Ortodoksluğun esasları öğretildiği için halkın bu okullara ilgisi fazla olmadı, seksen üç okulda sadece 8200 öğrenci eğitim görüyordu. 1897 nüfus sayımına göre halkın yalnız % 2'si okuma yazma biliyordu. 1914-1915 yıllarında erkek çocukların % 2-3'ü eğitim alıyordu. Sovyetler döneminde Özbekler'e diğer Türk boylarından daha fazla yüksek tahsil imkânı sağlanmıştır ve sosyalizmin Orta Asya'da bu okumuş sınıf tarafından inşa edilmesi amaçlanmıştır. Özbekistan'da ilk üniversite 1920'de Türkistan adıyla açılmış, adı 1960'ta Taşkent olarak değiştirilmiştir. 1926 yılında eğitim seferberliği başlatıldığında halkın ancak % 11,6'si okuma yazma biliyordu. 1970'te okuma yazma oranı % 99,7'ye ulaştı. 1975-1976 öğretim yılında 9700 ilkokulda 3.803.000 öğrenci okuyor ve 210.900 öğretmen görev yapıyor. Kırk

Taşkent'te
XVI. yüzyılın
ikinci yarısına ait
Kukeltas
Medresesi –
Özbekistan

iki üniversite ve yüksek okulda 246.600 öğrenci eğitim görüyordu.

Özbekistan Cumhuriyeti'nde iki eğitim bakanlığı vardır. Birinci sınıftan on birinci sınıfa kadar eğitim veren ve adına "mektep" denen okullar ve pedagoji enstitüleri Halk Eğitimi Bakanlığı'na; diğer okul, kolej, enstitü ve üniversiteler Yüksek ve Orta Meslekî Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır. Zorunlu eğitim dokuz yıldır. Yüksek öğretim yirmi dört üniversite ve kırk enstitüde sürdürülmektedir. Bunların yarısı Taşkent'tedir. Üniversite ve yüksek okullardaki öğrenci sayısı 280.000 civarındadır. Taşkent'te ayrıca Rusya'nın meşhur yüksek öğretim kurumlarından olan Plehanov Ekonomi Akademisi ve Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi'nin şubeleri bulunmaktadır. İngiliz Westminster Üniversitesi Taşkent'te bir şube açmıştır. Ülkede 6500 civarında kütüphane bulunmaktadır. Başarılı öğrenciler Umid, Ulugbek, Kamolot gibi vakıflarca desteklenmektedir. 2003-2005 yılları arasında Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri fonlarından 2,5 milyon dolar, 2005 yılında Avrupa Birliği fonlarından 2,6 milyon euro eğitim yardımı alınmıştır. Özbekistan'a bağlı tek muhtar cumhuriyet olan Karakalpakistan'daki Berdah Devlet Üniversitesi 1935'te öğretmen enstitüsü olarak açılmış, 1944'te Pedagoji Enstitüsü'ne dönüştürülmüş, 1976'da Nukus Devlet Üniversitesi adını almış, 1992'de Berdah Devlet Üniversitesi olarak yeniden yapılandırılmıştır.

Basın-Yayın. 1917 yılında Özbekistan'da orta ölçekli yirmi beş matbaa ve litografya bulunuyordu, bunların çoğu devlete aitti. 1913'te basılan elli altı kitabın otuz üçü Özbekçe idi. İlk Türkistan devlet mat-

baası 1920'de açıldı, 1925'te 334 kitap ve broşür yayımlandı. Kitap ve broşürlerin tirajı 1940'ta 11,2 milyona, 1960'ta 20 milyona ulaştı. 1975 yılında basılan 2280 kitap, broşür, gazete ve derginin toplam tirajı 47 milyon kadardı. Aynı yıl altı ciltlik ilk Özbek ansiklopedisi neşredildi. İlk Özbekçe gazete 1870'te *Türkistanskije Vedemosti* adıyla çıkmaya başladı. 1883'te adı *Türkistan Vilayati Gazeti* olarak değiştirilen gazete ancak 500-600 adet basılıyordu. 1914'te ülkede yayımlanan on beş gazeteden biri Özbekçe, diğerleri Rusça idi. İhtilâl yıllarında *İştirakiyun*, 1918'den itibaren *Kommunist*, 1924'te *Kambagal Dehkon*, *İşçi*, *Kolhoz Yolu* gibi değişik adlarla on altı Özbekçe gazete çıkarıldı. 1975'te ülkede yayımlanan 256 gazetenin 169'u Özbekçe idi. Bugün Özbekistan'da toplam 507 gazete yayın hayatını sürdürmektedir. Özbekçe *Halk Sözü*, Rusça *Narodnoye Slovo*, *Pravda Vostoka*, Özbekçe-Rusça *Darakçi* en önemli gazetelerdir. Ülkede yayımlanan 157 derginin büyük bölümü çeşitli devlet ve sivil toplum kuruluşlarındandır. Dergiler genelde Özbekçe ve Rusça ağırlıklıdır. Ülkede yaşayan diğer azınlıkların kendi dillerinde (Tacikçe, Kazakça, Ermenice, Korece) çıkarmakta oldukları bazı dergiler de bulunmaktadır. 1921'de Taşkent'te kurulan ilk radyo istasyonu 1927 yılından itibaren düzenli biçimde yayın yapmaya başladı. Özbek Radyosu 1975'te Özbekçe ve Rusça'nın yanı sıra Kazakça, Tacikçe, Karakalpakça, Tatarca ve Uygurca; Özbekistan'ın Sesi Radyosu İngilizce, Farsça, Arapça, Hintçe, Urduca, Uygurca yayın yapıyordu. Düzenli televizyon yayınları 1956 yılında başladı. Bugün ülke genelinde dört televizyon kanalı yayın yapmaktadır.

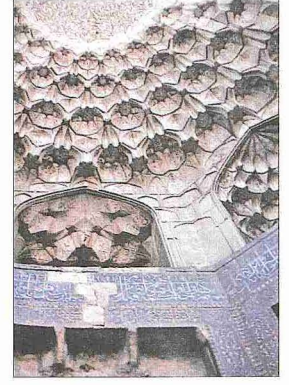
3. Dinî ve Tasavvufî Hayat. Bugünkü Özbekistan topraklarında Buhârî, Tirmizî, Mâtürîdî, Bahâeddin Nakşibend gibi İslâm dünyasının meşhur din âlimleri ve mutasavvıfları yetişmiştir. % 82'si müslüman olan nüfusun büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptur. Buhara ve Semerkant civarında çok az sayıda Şîî topluluğu mevcuttur. Sovyet müslüman cumhuriyetleri, 1923'te kendilerini İslâm dünyasından ayıran bir demir perdenin üzerlerine inmesiyle birlikte sınırları ötesindeki din kardeşleriyle bütün ilişkilerini kesen yeni bir döneme girdiler. Haccın yanında İran (Kum, Meşhed) ve Irak'taki (Necef, Kerbelâ) Şîî kutsal merkezlerine ziyaret yapılması yasaklandı. Orta Asya ve Kafkasya bu bölgeler dışından gelen müslümanlara kapatıldı ve hemen hemen hiçbir Sovyet müslümanına yurt dışına çıkma izni verilmedi. İslâm dünyasından kopuş alfabenin değiştirilmesiyle doruk noktasına ulaştı. Arap alfabesi 1929'da yerini Latin alfabesine bıraktı. Alfabenin değiştirilmesiyle Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Özbekistan'da da İslâmîyet'i ortadan kaldırma çabaları hızlandırıldı. Camiler ve Kur'an kursları kapatıldı, vakıf malları devletleştirildi, şeriat mahkemeleri kaldırıldı, din âlimleri asalak, sabotajcı, Alman veya Japon casusu suçlamasıyla tutuklanmaya, sürgüne gönderilmeye veya idam edilmeye başlandı. Bu dönemde öldürülen, sürgüne gönderilen veya uzun yıllar hapis yatan müslümanların sayısı milyonlarla ifade edilmektedir. Stalin bu imha kampanyasının İslâm dünyasından gizli tutulmasına özen gösteriyordu. Stalin sonrası dönemde din âlimleri üzerindeki baskılar hafiflemekle birlikte dine karşı mücadele devam etti. 1948-1976 yılları arasında İslâm karşıtı yaklaşık 177 kitap Özbekçe olarak yayımlandı. Nikita Kruşçev'in görevden alınması Mos-

kova, Sovyet müslümanları ve müslüman ülkeler üçgeninde büyük bir değişikliğe sebep oldu. Müslümanlar ilk defa devletin Sovyetler Birliği sınırları dışındaki müslüman ülkelere ilişkin çeşitli birimlerinde görev almaya başladılar.

Sovyetler döneminde Özbekistan Orta Asya müslümanları açısından özel bir konuma sahipti. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi (Taşkent Müftülüğü) Taşkent'te bulunuyordu. Faaliyetlerine izin verilen Buhara'daki Mîr Arap ve Taşkent'teki İsmâil el-Buhârî medreseleri bütün Sovyetler Birliği'nin müslüman din görevlisi ihtiyacını karşılıyordu. Sovyetler Birliği'nde basılarak yurt dışına dağıtılan tek dinî neşriyat müftülük tarafından hazırlanan *Sovyet Şarkî Müslümanları* adlı dergiydi. Bu dergi beş ayrı dilde yayımlanıyordu (Özbek, İngiliz, Fransız, Arap ve Urdu). Özbekistan'da Sovyetler Birliği'ndeki diğer müslüman ülkelerden daha fazla sayıda ibadete açık cami bulunuyordu. Taşkent müftüsü gerek hükümet gerekse yabancı ülkeler nezdinde Sovyetler Birliği'ndeki müslümanların resmî lideri gibi hareket etmekteydi. Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden müslüman delegasyonlar Taşkent müftüsü tarafından karşılanıyor, milletlerarası İslâmî konferanslar ve toplantılar da genel olarak Taşkent, Semerkant ve Buhara'da düzenleniyordu.

Bağımsızlık sonrasında ülkede İslâmî faaliyetlerde büyük canlanma oldu, cami ve mescidler inşa edilmeye başlandı. Bugün ülkede Özbekistan Müslümanlarının Dinî İdaresi, Karakalpakistan Kadılığı, Taşkent İslâm Enstitüsü, on medrese ve 2000'den fazla cami devlete bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Abdürreşid Kori Bahramov 1993 yılından beri Özbekistan Müslümanlarının Dinî İdaresi'nin başkanlığını yapmaktadır. Özbekistan Bakanlar Kuru-

Buhara
Abdülaziz Han
Medresesi'nin
giriş
eyvanındaki
mukarnaslardan
bir detay

lu'na bağlı olarak çalışmakta olan bu kurum *İslâm Nuru* isimli bir gazete ve *Hidâyet* isimli bir dergi neşretmekte, yine bu kuruma ait Mâverâünnehir Yayınevi çeşitli dinî kitaplar basmaktadır. 1999'da kurulan İmam Buhârî Taşkent İslâm Üniversitesi 2003 yılında ilk mezunlarını verdi. Özbekistan'da bugün 2222 dinî vakıf, dernek, cami ve kilise bulunmaktadır. Bu kuruluşların 2042'si müslümanlara, diğerleri çeşitli dinî gruplara aittir (164 hristiyan, sekiz yahudi, altı Bahâî, bir Budist ve diğerleri). Ülkede müslümanlar dışında Provaslavyan, Katolik, Luteryan, Babtist, Evangelist, Buhara ve Avrupa yahudileri, Bahâî ve Krişna gibi dinî cemaat ve gruplar bulunmaktadır. Müslümanlardan sonra en güçlü grup Rus Ortodoksları'dır. Ortodokslar'ın otuz dernek ve vakfı, üç manastırı ve çeşitli okulları mevcuttur.

Bağımsızlık sonrasında ülkede tasavvufî faaliyetler büyük bir canlılık kazanmıştır. Nakşibendiyye Özbekistan'ın en yaygın tarikatıdır. Kübreviyye Hârizm oblastında ve Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde, Yeseviyye Kuzey Özbekistan'da tesirlidir. Kâdiriyye, Özbekistan'a II. Dünya Savaşı'ndan sonra Orta Asya'ya sürülen Çeçen-İnguşlar tarafından getirilmiştir. Kalenderiyye tarikatı da bütün Özbekistan'da yaygındır. Özbekistan'da Buhara, Semerkant ve Hârizm gibi vilâyetler başta olmak üzere 160 civarında türbe, ziyaretgâh ve kutsal mekân bulunmaktadır. İmam Buhârî, Ebû Hafs el-Kebîr, Seyfeddin Bâharzî, Muhammed Bahâeddin Nakşibend, Çor Bakr, Şah Zinde, Zengî Ata ve Hâce Ubeydullah Ahrâr türbeleri en meşhurlarıdır. Komünist döneminde din aleyhtarı müzelere çevrilen bu ziyaretgâhların bazıları bağımsızlık sonrası tekrar eski hüviyetini kazanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Buzruk Slahof, *Özbek Edebiyatında Milletçilik Görünüşleri*, Taşkent 1933; V. Koçarov, *İz istorii organizatsii i razbityia narodnogo obrazovaniya v Turkestanskoy krae*, Taşkent 1969;

Buhara
Kalesi'ne ait
sur kalıntıları
ve Seyh
Celâl Kapısı –
Özbekistan

Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türköl-
gün ve İslâmın Bazı Meseleleri*, İstanbul 1987,
s. 192-199; *Stratejik Açıdan Sovyet Müslüman-
ları ve Diğer Azınlıklar* (trc. Yuluğ Tekin), Anka-
ra, ts. (Yeni Forum Yayınları), s. 303-328; Timur
Kocaoğlu, "Çağdaş Özbek Edebiyatı", *TDEK*, III,
756-768; Mirzâ Şahmuhamadov S., *Şimdiki Öz-
bek Edebiyatı Tarihi*, Taşkent 1993; Nadir Dev-
let, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Çağdaş Türkler* (ek cilt), İstanbul 1993, s. 323-
353; a.mlf., *Rusya Türklerinin Millî Mücadele
Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 205-210;
Yusuf Avcı, *Fıtrat ve Eserleri*, Ankara 1997; İris-
tay Kuçkartayev, "Özbek Romanı Üzerine", *IV. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı: Bildiriler* (haz. İsmail Çetin – Hasan Avni Yüksel), Ankara 1999, s. 99-107; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Özbek Edebiyatı III*, Ankara 2000, XIV-XVI; *Türk Dünyası Edebiyatı*, Ankara 2002, I-II; Aynur Öz, "Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XIX, 702-708; Orhan Söylemez, "Özbek Edebiyatı", *Türk Dünyası Kültür Atlası: Türk Devlet ve Toplulukları* (haz. Ahmet Taşa-
ğıl – Aydın Usta), İstanbul 2003, s. 595-604; a.mlf., "Türkiye Türkçesinde Yayınlanmış Türk Dünyası Romanlarındaki Tarih", *II. Uluslararası Türk Uygurluğu Kongresi*, Bıskık 2005, s. 101-109; a.mlf., "Özbek Edebiyatından Tarihî Bir Roman: Yıldızlı Geceler (Babür)", *Atatürk Üniver-
sitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 15, Erzurum 2000, s. 117-131; a.mlf., "Tür-
kiye Türkçesinde Özbek Tarihi Romanı", a.e., sy. 21 (2003), s. 113-122; Ali İhsan Kolcu, *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Ankara 2004, s. 325-327; *Özbekistan Ülke Raporu* (haz. Faruk Uysal), Ankara 2004; C. D. Eltzarov, *Özbekistan'da 20. Asırda Amele Koyulan Yazı ve İmla İslahatları Tarihinden*, Taşkent 2006; Rahmetulla Barakaev, "Rus Edebiyatından İlk Tercüme Tarihi Dair", *Özbek Dili ve Edebiyatı*, sy. 2, Taşkent 1992, s. 44-49; Aziz Merhan, "Abdulla Qodiriy ve Öz-
bek Romanının Doğuşu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 20, Konya 2006, s. 138; "Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika", *BSE*, XXVI, 483-494; "Özbekler", *TDEA*, VII, 198-204.

İSMAİL TÜRKÖĞLÜ

IV. MİMARİ

Özbekistan'da erken yerleşmeler için-
deki mimari eserler arasında Koy Kırılğan
Kale (m.ö. IV. yüzyıl), Canbas Kale (m.ö. III.
yüzyıl), Angka Kale (I-II. yüzyıl) ve Toprak
Kale (III. yüzyıl) sayılabilir. İslâm medeni-
yetinin Özbekistan'a nüfuz ettiği sıralarda
Kâfir Kale (VI-VII. yüzyıl), Teşik Kale (VI-VII.
yüzyıl), Varahşa (VII-VIII. yüzyıl) başlıca ör-
neklerdir. 674-751 yılları arasındaki mü-
cadelelerden sonra (Talas Savaşı) Araplar
Özbekistan topraklarında elde ettikleri yer-
lerde mevcut olan eski din ve kültürle-
re ait yerleşmeleri İslâmî kimliğe büründür-
mek amacıyla çeşitli imar faaliyetlerinde
bulundular. Bazan eski mâbedleri cami-
ye çevirmekle birlikte (Baykent ve Semer-
kant'ta olduğu gibi) çoğu kere yeni cuma
camileri inşa ettiler. Zerdüş ve Budist

tapınaklarını yıktılar. Bazan da onların he-
men yanına camiler yaptılar.

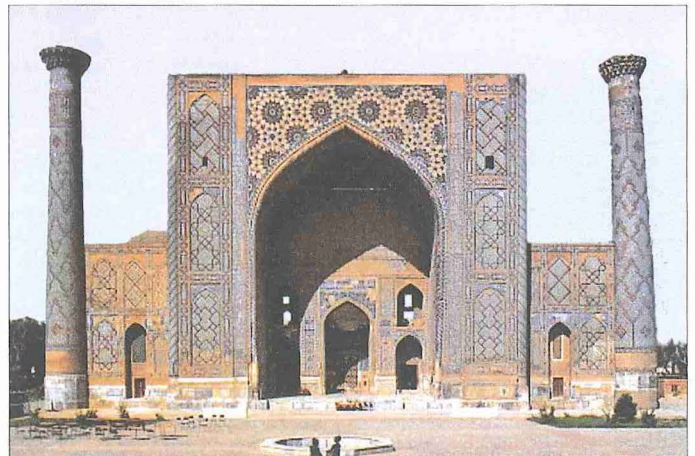
Türk idaresindeki Buhara'yı fetheden
Kuteybe b. Müslim 93 (712) yılında bura-
da bir cuma camisi yaptırdı. Bugün mev-
cut olmayan caminin yerinde XVI. yüzyıl-
ın başında inşa edilen bir cami ile birlikte
daha erken tarihli, Karahanlılar devrinden
kalma tuğladan yapılmış silindirik form-
daki Kalan Minaresi bulunmaktadır (bk.
KALAN CAMİİ). Buhara şehrinin en eski
anıtlarından biri de Sâmânî İsmail b. Ah-
med'in (892-907) türbesidir. Tuğladan ka-
re planlı türbe dört ana yöne kemerlerle
açılan öncü bir yapıdır. Bazı araştırmacı-
lar, Tim'deki Arap Ata Türbesi'nin de Sâ-
mânîler devrine ait olduğunu ileri sürmek-
tedir. Buhara'ya 40 km. mesafede Kara-
hanlılar devrinde yapılan Hazara (Diggaran)
Camii (XI. yüzyıl) kare şeklinde merkezi
planlıdır. İslâm öncesi Orta Asya mimari-
sinin etkilerini taşıyan bu yapı bağlantılar
az olsa da bu plan tipini sonraki devirle-
re ulaştırır. Arslan Han tarafından 513'te
(1119) ilk şekli bir musallâ olarak inşa edi-
len Namazgâh Camii ve özellikle taçkapı-
larından birindeki süslemeleriyle ünlü XI-
XII. yüzyıllara ait Mugak Attari Camii altı
sütunla üç bölüme ayrılmıştır ve kısmen
geleneksel düz çatılı ulucami tipini devam
ettirmektedir. Karahanlı mezar anıtlarının
en dikkate değer örneklerinden 367 (977-
78) tarihli Tim'deki Arap Ata Türbesi dışa-
rıya taşkın bir cephe halindeki piştak tarzı
taçkapısıyla dikkat çekmektedir. Tirmiz'-
deki Sultan Saâdet Türbeleri ile (XI-XII.
yüzyıl) XII. yüzyıla ait Şaburgan Ata Tür-
besi de Karahanlılar devrine aittir.

Günümüze sadece taçkapısı gelebilmiş
olmakla birlikte Karahanlı döneminin kay-
da değer kervansarayları olan Ribât-ı Melik
(1078-1079) Buhara-Semerkant yolu üze-
rindedir. İslâm öncesi Orta Asya mimari-

sinin etkilerini taşıyan yivli cephe uygula-
masının Türk İslâm dönemindeki önemli
örneklerinden olan yapı, tek bünyede iki
bölüme ayrılarak arka kısımdaki küçük kub-
belerle çevrili büyük kubbeli mekânı ve sa-
lonlarıyla Kırgızistan'daki Taş Ribât'ı hatırlatmaktadır. Karahanlılar'ın Tirmiz Sarayı
da devrin önemli eserlerindendir (XI-XII.
yüzyıl).

Günümüzde sadece belirli bölümleri
ayakta duran Semerkant'taki Bîbî Hanım
Camii 1399-1405 yılları arasında yapılmış
olup Timurlu devrinin ihtişamını yansıtan
tipik bir örnektir. Timur'un torunu Mu-
hammed Sultan adına Semerkant'ta inşa
edilen, daha sonra Timur'un kendisinin de
gömülmesi sebebiyle Gûr-i Emîr adıyla anı-
lan türbe ile çoğu XIV-XV. yüzyıllardan kal-
ma Şah Zinde Mezarlığı'ndaki yapılar ve
bilhassa türbeler de bu dönemin şaheser-
lerindendir. Uluğ Bey'in yaptırdığı bir taç-
kapı vasıtasıyla girilen, içinde sahâbî Ku-
sem b. Abbas'ın türbesinin yer aldığı iniş-
li çıkışlı bir yolun iki tarafındaki, çoğunlu-
ğu dörtgen planlı bu anıtlar özellikle çok
renkli sır ve mozaik çini tekniğinin kulla-
nıldığı süslemeleriyle dikkati çeker. Bir di-
ğer önemli yapı ise Semerkant'ta ilk defa
1409'da inşa edilen Uluğ Beğ Rasathâne-
si'dir (bk. SEMERKANT RASATHÂNESİ).

Semerkant'ın Registan denilen meyda-
nının çevresindeki Uluğ Bey (1417-1420),
Şîr Dâr (1619-1636) ve Tilla-kârî (1646-1660)
medreseleri tipik Timurlu veya Timurlu tarzı
devam ettiren eserlerdir. Bunlardan
başka aynı geleneği sürdüren Taşkent Kü-
keltaş Medresesi, Buhara Uluğ Bey Med-
resesi (1417), Buhara Abdülaziz Han Med-
resesi (1654) gibi pek çok medrese var-
dır. Buhara'da önemli medrese ve yapıla-
rın bir kısmı da bir havuzun etrafında top-
lanmıştır. 86 x 69 m. ölçüsündeki Kükeltaş
Medresesi (976/1568-69) ve bir hankahla

Uluğ Bey
Medresesi –
Semerkant